

Zalesienie Kresów Wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w okresie zaborów

W okresie zaborów dawne Kresy Wschodnie Rzeczypospolitej znajdowały się na terenie zaboru rosyjskiego i obejmowały 10 guberni Cesarstwa Rosyjskiego. Na północy była usytuowana gubernia kurlandzka, złożona z Księstwa Kurlandii i Semigalii, lenna Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz ziemi piltyńskiej i niewielkiego skrawka wybrzeża litewskiego z prywatnym miasteczkiem Połaga wraz z dobrami ziemskimi o tej samej nazwie (od 1819 r.). Majątek Połaga należał do Tyszkiewiczów. Dalej na południe i Wschód były położone ziemie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz większość terenów Inflant polskich (poza ziemią piltyńską), które stanowiły wspólną własność Korony i Litwy. Od połowy XIX w., do I wojny światowej, zgodnie z zasadą historyczno-administracyjną jako terytorium Litwy w większości przyjmowano obszar trzech guberni: kowieńskiej, wileńskiej i grodzieńskiej (tzw. gubernie litewskie), a usytuowane na wschód od nich gubernie: witebską, mińską i mohylewską nazywano Rusią Białą (Białorusią). W guberni witebskiej znajdowała się większa część dawnych polskich Inflant. Ziemie Litewskie i Białoruskie posiadały też oficjalną nazwę Kraju Północno-Zachodniego. Natomiast dawne rejony południowo-wschodnie Korony zwano Rusią i znajdowała się tam gubernia wołyńska, podolska i kijowska. Z uwagi na dane statystyczne obszar guberni kijowskiej został poddany analizie w całości z powiatem kijowskim, mimo że Kijów wraz z najbliższą okolicą na prawym brzegu Dniepru odpadł od Polski już w XVII w. Poza gubernią kurlandzką, gubernie litewskie, białoruskie i ruskie nosiły nazwę 9 guberni zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego. Dla Kresów Wschodnich występuje też określenie m.in. „kraje zabrane”¹.

Podczas analizy problemów związanych z Kresami Wschodnimi doby zaborów można spotkać się ze zjawiskiem pomijania w badaniach obszaru guberni kurlandzkiej. Takim przykładem może być opracowanie Romana Jurkowskiego

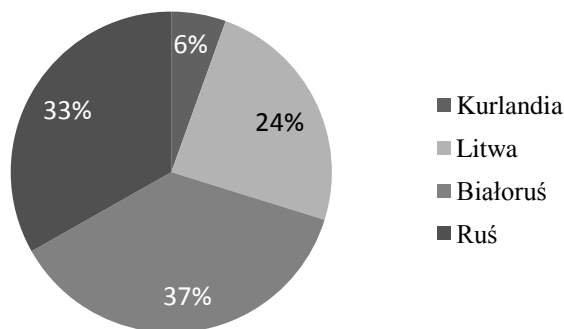
¹ Przewodnik po Litwie i Białejrusi, oprac. Napoleon Rouba, Wilno [przed 1908], s. 3; E. Maliszewski, Przewodnik po guberni wileńskiej. Zarys statystyczno-opisowy, Warszawa 1919, s. 4–6;

Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915, oprac. E. Strasburger, Warszawa 1916, s. 1–2; L. Wasilewski, Litwa i Białoruś. Przeszłość – teraźniejszość – tendencje rozwojowe, Kraków [1912], s. XIII–XIV.

*Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904*². Autor podejmuje problematykę aktywności społeczno-gospodarczej polskich ziemian uznając za Kresy Północno-Wschodnie jedynie gubernie litewskie i białoruskie. To samo zjawisko pomijania Kurlandii jako ziemi polskiej zaboru rosyjskiego można zaobserwować w Wydawnictwie Głównego Urzędu Statystycznego, pt. *Historia Polski w liczbach*, t. 1, *Państwo. Społeczeństwo* i t. 2, *Gospodarka*. W przypadku opracowania GUS widzimy występowanie wielu zagadnień dotyczących państwa i społeczeństwa na Litwie, Białorusi i Rusi w latach 1795–1918, ale w tomie poświęconym gospodarce nawet te obszary są przytaczane raczej sporadycznie³.

Kresy Wschodnie obejmowały prawie 68% ziem Rzeczypospolitej sprzed rozbiorów i stanowiły blisko 80% całego zaboru rosyjskiego po likwidacji Księstwa Warszawskiego. Najrozleglejsze prowincje znajdowały się na Białorusi, i były to trzy gubernie: mińska, mohylowska i witebska, które stanowiły 37% Kresów. Za nimi wyróżniały się ziemie ruskie (gubernia: kijowska, podolska i wołyńska). Skupiały one – 33,2% badanego obszaru. Dalej litewskie (gubernia: grodzieńska, kowieńska i wileńska) z 24,3%. Najmniejszą prowincją była Kurlandia. Składała się tylko z jednej guberni o tej samej nazwie. Zajmowała 5,5% Kresów Wschodnich (wykres 1).

Wykres 1. Powierzchnia dawnych Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1846-1912 (%)

Źródło: Encyklopedia rolnictwa i wiadomości związek z nimi mających, J. T. Lubomirski, E. Stawiski, S. Przysański, t. 4, Warszawa 1877, s. 1 i n., pod hasłem „lasy”; Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915, oprac. E. Strasburger, Warszawa 1916, s. 1; *Historia Polski w liczbach. Państwo, społeczeństwo*, Warszawa 2003, s. 171, tabl. 27 (179).

² R. Jurkowski, *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904. Działalność społeczno-gospodarcza*, Warszawa 2001.

³ *Historia Polski w liczbach*, t. 1, *Państwo. Społeczeństwo*, Wyd. GUS, Warszawa 2003; tamże, t. 2, *Gospodarka*, Wyd. GUS, Warszawa 2006.

Na badanym obszarze mieszkało w latach 1846–1912, od prawie 10,5 mln do ponad 26 mln ludzi (2,5 raza). Byli to Rusini (Ukraińcy), Białorusini, Polacy, Żydzi, Litwini, Łotysze, Niemcy i inni. Najmniej osób mieszkało w Kurlandii od 550 tys. do ok. 700 tys. Tam też nastąpił najmniejszy przyrost liczby mieszkańców (poniżej 30%). Ponad dwukrotnie wzrosła liczba ludzi w guberniach litewskich z ponad 2,5 mln ok. połowy XIX w. do ok. 5,8 mln przed I wojną światową. Na Białorusi i Rusi w tym samym okresie przyrost mieszkańców wystąpił ponad 2,5 krotny (por. tab. 1)

Tabela 1.
Powierzchnia i zaludnienie dawnych Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej
w latach 1846–1912

Kraina	Pow. w latach 1846–1912 w tys. km ²		Ludność w tys. 1846 rok		Ludność w tys. 1870 rok		Ludność w tys. 1912 rok	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Kurlandia	27,0	5,5	550*	5,3	597	4,7	700*	2,7
Litwa	120,6	24,3	2 579	24,7	3 167	25,1	5 807	22,2
Białoruś	183,1	37,0	2 631	25,2	3 019	24,0	7 108	27,2
Ruś**	164,7	33,2	4 684	44,8	5 812	46,2	12 515	47,9
Razem	495,4	100,0	10 444	100,0	12 595	100,0	26 130	100,0

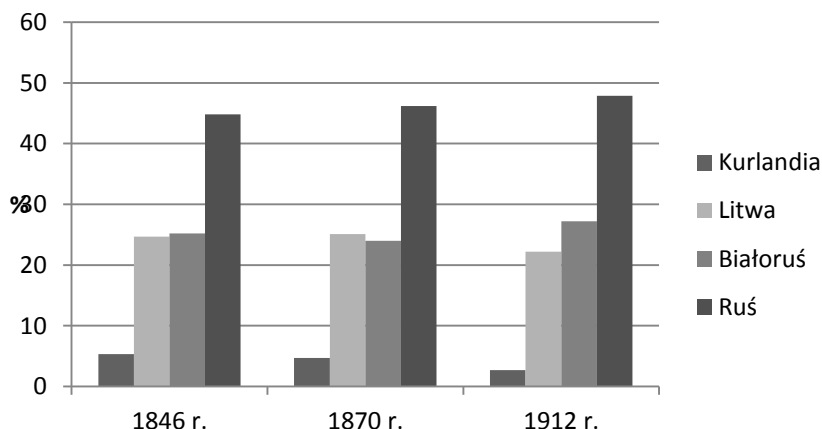
Źródło: jak w wykresie 1.

* Dane szacunkowe.

** Razem z powiatem kijowskim, który od 1667 r. nie należał do Rzeczypospolitej.

Najwięcej ludzi mieszkało w guberniach Kresów Południowo-Wschodnich (od ponad 4,6 mln do 12,5 mln). Dzięki czemu udział Rusi w zaludnieniu całych Kresów wynosił od prawie 45% do 48%. Przez przyrost demograficzny mieszkańcy Białorusi zwiększyli swój udział w zaludnieniu Kresów z 25% do 27%. W przypadku guberni litewskich i Kurlandii wystąpił spadek w globalnym zaludnieniu, na Litwie z prawie 25% do ok. 22%, a w guberni kurlandzkiej z ponad 5% do ok. 3% (wykres 2).

Wykres 2. Zaludnienie dawnych Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1846-1912

Źródło: jak w wykresie 1.

Na Litwie pod koniec I połowy XIX w. najwięcej osób znajdowało się w guberni kowieńskiej (35,4%), najmniej w wileńskiej (30,7%). Po ponad 60 latach liczba ludności wzrosła we wszystkich guberniach litewskich

Tabela 2.
Powierzchnia i zaludnienie Litwy w latach 1846–1912

Gubernie	Pow. w latach 1846–1912 w tys. km ²		Ludność w tys. 1846 rok		Ludność w tys. 1870 rok		Ludność w tys. 1912 rok	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Grodzieńska	38,5	32,0	874	33,9	1 009	31,9	1 998	34,4
Kowieńska	40,2	33,3	912	35,4	1 156	36,6	1 819	31,3
Wileńska	41,9	34,7	793	30,7	1 002	31,6	1 990	34,3
Razem	120,6	100,0	2 579	100,0	3 167	100,0	5 807	100,0

Źródło: jak w wykresie 1.

Prawie połowę Białorusi stanowiła gubernia mińska, gdzie mieszkało ok. 40% ludzi. Najmniejsze zaludnienie występowało w guberni witebskiej. W 1846 r. ziemie witebską zamieszkiwało 760 tys. osób (prawie 29%). Przed I wojną światową liczba mieszkańców wzrosła do 1,8 mln, ale z uwagi na większy przyrost w pozostałych regionach Białorusi, udział guberni w zaludnieniu zmniejszył się do 26,4% (tab. 3).

Tabela 3.
Powierzchnia i zaludnienie Białorusi w latach 1846–1912

Gubernie	Pow. w latach 1846–1912 w tys. km ²		Ludność w tys. 1846 rok		Ludność w tys. 1870 rok		Ludność w tys. 1912 rok	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Mińska	91,4	49,8	1 011	38,4	1 182	39,2	2 926	41,2
Mohylewska	48,0	26,2	860	32,7	948	31,4	2 307	32,5
Witebska	44,1	24,0	760	28,9	889	29,4	1 875	26,4
Razem	183,5	100,0	2 631	100,0	3 019	100,0	7 108	100,0

Źródło: jak w wykresie 1.

Pod względem powierzchni, największy obszar na Rusi zajmował Wołyń 71,9 tys. km² (43,6%), a najmniejszy Podole 42,1 tys. km² (25,5%). Najwięcej ludzi znajdowało się na Kijowszczyźnie od 1,7 mln do 4,6 mln (37%). Kilka lat przed wybuchem I wojny światowej na Wołyniu mieszkało o ponad 100 tys. więcej ludzi niż na Podolu. W połowie XIX w. sytuacja była odwrotna (tab. 4).

Tabela 4.
Powierzchnia i zaludnienie Rusi w latach 1846–1912

Gubernie	Pow. w latach 1846–1912 w tys. km ²		Ludność w tys. 1846 rok		Ludność w tys. 1870 rok		Ludność w tys. 1912 rok	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Kijowska*	51,0	30,9	1 730	36,9	2 175	37,4	4 636	37,0
Podolska	42,1	25,5	1 540	32,9	1 933	33,3	3 883	31,0
Wołyńska	71,9	43,6	1 414	30,2	1 704	29,3	3 996	32,0
Razem	165,0	100,0	4 684	100,0	5 812	100,0	12 515	100,0

Źródło: jak w wykresie 1.

* Razem z powiatem kijowskim, który od 1667 r. nie należał do Rzeczypospolitej.

Na Kresach Wschodnich dominował teren nizinno-wyżynny. Od Kurlandii, przez Litwę i Białoruś, aż po północny Wołyń i Kijowszczyznę występowała zdecydowanie przewaga obszarów nizinnych z Polesiem (w większości na Białorusi, w mniejszym stopniu na południu Litwy i północy Wołynia oraz na obszarze północnej kijowszczyzny) na czele. Nizinny krajobraz Kurlandii urozmaicały wzniesienia Pojezierza Kurlandzkiego, a Litwy Pojezierza Żmudzkiego, okolic Oszmian i Nowogródka oraz Wysoczyzny Wołkowyska. Przez Białoruś przechodziła z południowego-zachodu na północny-wschód Wyżyna Białoruska. Wzniesienia występowały także w okolicach Witebska i na wschód i północny-wschód od Dyneburga. Kresy Południowo-Wschodnie (Wołyń, Kijowszczyzna

i Podole), poza północnym Wołyniem i Kijowszczyzną, to rejon zdecydowanie wyżynny (Wyżyna Wołyńska, Nadnieprzańska i Podolska)⁴.

Z rzek najważniejsze to: Dźwina, Lelupa i Windawa dla Kurlandii; Niemen, Wilia, Bug i Narew na Litwie; Niemen, Prypeć, Dniepr i Dźwina na Białorusi; Dniepr, Dniestr, Boh, Bug, Styr, Horyń, Słucz, Teterew dla Rusi⁵. Rozpatrując kwestie gleb, trzeba zwrócić uwagę na przewagę gleb brunatnych w guberni kurlandzkiej; brunatnych i bielicowych w guberniach litewskich; bielicowych i czarnoziemiu w guberni wołyńskiej. Czarnoziem zdecydowanie dominował także w guberni podolskiej i kijowskiej⁶.

Od najdawniejszych czasów badany obszar charakteryzował się wysokim zadrzewieniem, zwłaszcza w części północno-wschodniej i środkowej. Jan Długosz, znany historyk, dyplomata i duchowny z XV w., autor słynnych *Roczników*, wspominał o ogromnych lasach na Litwie, gdzie w dawnych czasach, jeszcze przed przyjęciem chrztu wykorzystywano powszechnie drewno do palenia ciał zmarłych „Ponieważ jednak Litwa obfitowała w lasy i gaje, Litwini mieli specjalne lasy, a w nich każda wieś, każdy dom i rodzina specjalne stopy, na których palili zwłoki zmarłych”⁷.

Jędrzej Moraczewski, autor *Dziejów Rzeczypospolitej Polskiej* wydanych w II połowie XIX w. podkreślał powszechne występowanie borów i lasów we wszystkich krajach dawnej Rzeczypospolitej. Z uwagi na olbrzymie połacie drzew, lasy takie zwano puszciami. Wśród drzew wymieniał sosny, buki, graby, jodły, świerki, brzozy, olchy, a także lipy i jesiony. Zwrócił uwagę na bory modrzewiowe i cisy. Ostatnie z gatunków drzew z czasem całkowicie wyginęły⁸.

Lasy na Kresach stały się także tematem rozważań m.in. Mieczysława Jałowickiego, polskiego arystokraty, którego rodzina wywodziła się z Litwy: „Podstawą krajobrazu kresowego jest las. Na tle lasu rozwinęła się historia tego kraju, jego wierzenia, jego pieśni i tradycje. Nie ma bodaj takiego zakątka, jak długa i szeroka Litwa i Białoruś, gdzie by na widnokręgu nie czerniała ciemna smuga boru. Las dla człowieka kresowego był tym, czym morze dla żeglarza, czym pustynia dla Beduina, czymś, co głęboko przeniknęło w jego organizm, jego duszę i mentalność i stopiło się w jedną całość”⁹.

⁴ Geograficzny atlas świata, Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych im. Eugeniusza Romera, S.A., Warszawa–Wrocław 1997, s. 88–89.

⁵ Tamże, s. 90–91.

⁶ Tamże, s. 47.

⁷ Jan Długosz, *Roczniki: czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, t. 10, Warszawa 1981, s. 217.

⁸ J. Moraczewski, *Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 6, Poznań 1865, s. 6.

⁹ M. Jałowicki, *Na skraju Imperium*, Warszawa 2005, s. 129.

Ryc. 1. Puszcza. J. Chelmoński 1902.

Źródło: <http://www.pinakoteka.zascianek.pl/Chelmonski/Images/Puszcza.jpg>, z 21.10.2010 r.

Poetyckie opisy lasów litewskich możemy spotkać np. u Adama Mickiewicza i Juliusza Słowackiego. Mickiewicz w *Panu Tadeuszu* pisał:

„Któż zbadał puszczy litewskich przepastne krainy,
Aż do samego środka do jądra gęstwiny?
Rybak ledwie u brzegów nawiedza dno morza;
Myśliwiec krąży koło puszczy litewskich łoża,
Zna je ledwie po wierzchu, ich postać, ich lice,
Lecz obce mu ich wewnętrzne serca tajemnice:
Wieść tylko albo bajka wie, co się w nich dzieje.
Bo gdybyś przeszedł bory i podszyte knieje,
Trafisz w głębi na wielki wał pniów, kłód, korzeni,
Obronny trzęsawicą, tysiącem strumieni
I siecią zielsk zarosłych, i kopcami mrowisk,
Gniazdami os, Szeszeniów, kłębam wężowisk”¹⁰.

¹⁰ A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, Warszawa 1975, s. 119–122. Analizę opisów lasu w *Panu Tadeuszu* A. Mickiewicza zob. B. Taras, „Któż zbadał puszczy litewskich przepastne krainy...” Mickiewiczowska kreacja lasu w *Panu Tadeuszu*, [w:] *Las w kulturze polskiej*, red. W. Łysiak, t. 3, Poznań 2004, s. 121–131.

Słowacki w utworze *Hugo* nawiązywał do puszczy litewskich z okresu walk litewsko-krzyżackich:

„Piękne są bory, cudny las sosnowy!
Tysięczne kwiaty w jego głębiach kwitną,
Wiatr tajemnicze prowadzi rozmowy;
Tam dzwonki barwą błyszczą się błękitną,
Owdzie kobierce ściele wrzos różowy”¹¹.

Podobnie w utworze *Mindowe*, gdzie Hejdenrich, krzyżak, który pełnił funkcję legata papieskiego zwracał się do władcy Litwy :

„Ale ta ciemna Litwa, lasami omgłona,
Zasłania się przed światem [w:]”¹².

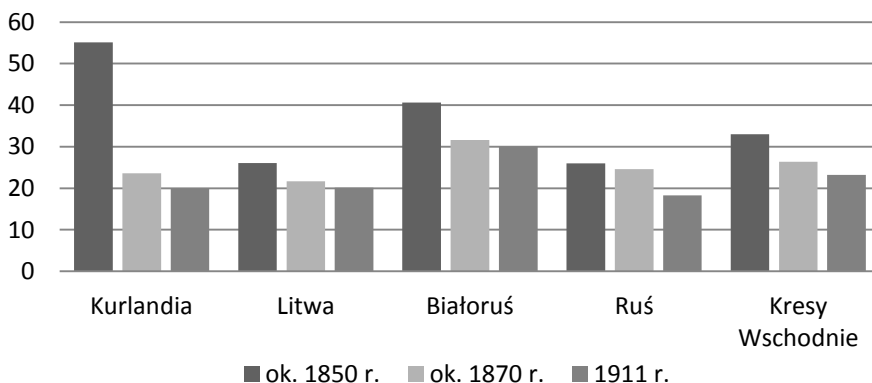
Pod względem zalesienia, od połowy XIX w. do I wojny światowej możemy zaobserwować zmniejszenie występowania obszarów leśnych na Kresach Wschodnich o 1/3 z 33% do 23,2%. Największy spadek miał miejsce w Kurlandii, gdzie jeszcze w połowie XIX w. ponad połowa guberni była zalesiona. Przed I wojną światową lasy zajmowały już tylko 20% guberni. Wyjątkowo dużo lasów (ponad połowę) wycięto zaledwie w ciągu 20 lat od ok. 1850 do 1870 r. Wysoka, ale stopniowa trzebież lasów wystąpiła na Rusi. Zalesienie zmniejszyło się z 26% do 24,6% ok. 1870 r. i do 18,3% w 1911 r. W ciągu 20 lat (1850–1870) zmniejszyło się o ¼ zalesienie guberni białoruskich. Na Litwie powierzchnia lasów kurczyła się stopniowo z 26,1% ok. 1850 r. do prawie 21,7% w 1870 r. i 20,1% przed I wojną światową (wykres 3).

W połowie XIX lasy na Kresach Wschodnich obejmowały teren ponad 16 mln ha. Z tego obszaru największe zalesienie występowało na Białorusi, która skupiała niemal połowę lasów na Kresach (45,2%). Na drugim miejscu pod względem udziału leśistości znajdowała się Ruś (26%), a na trzecim miejscu Litwa (prawie 20% lasów). W Kurlandii znajdowało się ok. 9% lasów występujących na Kresach (tab. 5).

¹¹ J. Słowacki, Hugo. Powieść krzyżacka, [w:] Poezje Juliusza Słowackiego, t. 1, Paryż 1832, s. 145.

¹² Tenże, Mindowie, [w:] Pisma Juliusza Słowackiego, t. 1, Lipsk 1860, s. 122.

Wykres 3. Zmiany lesistości na dawnych Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej w okresie zaborów (%)

Źródło: Opisanie lasów Królestwa Polskiego i guberni zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego pod względem historycznym, statystycznym i gospodarczym, oprac. A. Połujański, t. 2–4, Warszawa 1854–1855, passim; S. Orgelbrand, Encyklopedia powszechna, t.16, Warszawa 1864, s. 486, pod hasłem "kurlandzka gubernia"; Encyklopedia rolnictwa..., Rocznik Statystyczny..., s. 1, 121, 122.

Tabela 5.
Udział poszczególnych regionów w lesistości dawnych Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej w okresie zaborów

Kraina	Powierzchnia lasów w tys. ha (ok. 1850 r.)		Powierzchnia lasów w tys. ha (ok. 1870 r.)		Powierzchnia lasów w tys. ha (1911 r.)	
	N	%	N	%	N	%
Kurlandia	1 506,1	9,2	644,6	4,9	546,7	4,7
Litwa	3 206,2	19,6	2 641,7	20,1	2 439,0	21,1
Białoruś	7 407,3	45,2	5 813,0	44,2	5 530,9	48,0
Ruś**	4 262,3	26,0	4 058,6	30,8	3 022,1	26,2
Razem	16 381,9	100,0	13 157,9	100,0	11 538,7	100,0

Źródło: jak w wykresie 3.

* Dane z początku lat sześćdziesiątych XIX w.

** Razem z powiatem kijowskim, który od 1667 r. nie należał do Rzeczypospolitej.

Aleksander Połujański opisując lasy Królestwa Polskiego i guberni zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w połowie XIX w., na Wileńszczyźnie wyróżnił jako „panujący” rodzaj drzew – sosnę pospolitą. W mniejszym stopniu zauważył także świerki, dęby, brzozy i olchy. Wśród drzew iglastych brakowało: cisów, jodły, modrzewia, a z liściastych: buku, gruszy klonowej. Z większych obszarów

leśnych wyróżniała się doskonale urządzona Puszcza Międzyrzecka o powierzchni 28 884 dziesięcin (31 555,77 ha)¹³.

Gubernia kowieńska posiadała więcej lasów świerkowych od wileńskiej. W lasach liściastych przeważała lipa, dąb i jesion. Na uwagę zasługiwała śliwa, czereśnia i berberys pospolity. Większe lasy prywatne to: lasy retowskie (20 000 dzies. – ok. 21 850 ha); Łabgiry Krajsarowej (13 300 dzies. – 14 530,25 ha); Rakiszki hr Rajnolda Tyzenhauza (13 000 dzies. – 14 202,5 ha); Birże hr Jana Tyszkiewicza (12 000 dzies. – 13 110 ha); Grudzie i Zagory hr Platona Zubowa (12 000 dzies.). Dobra Retów obejmowały 52 274 dzies. (57 109,35 ha). Po księciu Michale Ogińskim, który zakupił Retów w 1812 r., majątek odziedziczył jego syn Ireneusz. Cały majątek Łabgiry w powiecie rosieńskim i kowieńskim obejmował z folwarkami 14 368 dzies. – 15 697,04 ha, z czego prawie 93% stanowiły lasy¹⁴.

Na terenie trzeciej z guberni litewskich – grodzieńskiej, gdzie powszechny był cis, jodła, limak, a brakowało modrzewia, znajdowała się Puszcza Białowieńska (powiat prużański). Na początku XIX w. obejmowała obszar 294 990 mórg (165 156,64 ha). Ok. 1850 roku teren puszczy zmniejszył się do 106 568 dzies. (116 425,54 ha). Drzewostan stanowiły m.in.: sosna, świerk, jodła, cis, dąb, grab, brzoza, olcha, lipa, topola, klon, wiąz, wierzba. Na całym świecie puszcza była znana z hodowli żubrów. Co roku starano się dokładnie ich obliczyć. W 1821 r. było żubrów 370, a w 1879 – ok. 2000¹⁵.

W guberniach białoruskich dominowała sosna, w mniejszym stopniu występował świerk, dąb. Brakowało: jodły, modrzewia i cisu. Wśród lasów prywatnych wyróżniały się lasy homelskie w guberni mohylewskiej, należące do księcia warszawskiego, hrabiego Iwana Paskiewicza Erywańskiego, namiestnika Królestwa Polskiego. Zajmowały obszar 67 194 dzies. – 73 409,45 ha. Doskonale urządzone przez urzędników leśnych Królestwa Polskiego (1835 r.)¹⁶.

Na Kresach Południowo-Wschodnich dominowała sosna, poza Podolem, gdzie „panującym” drzewem w połowie XIX w. był dąb. Wśród lasów prywatnych wyróżniały się dobra Turczynka hrabiego Małachowskiego na Wołyniu, właściciela także Białaczowa w Królestwie Polskim. Lasy turczyńskie zostały urządzone w 1854 r. i obejmowały 20 tys. morg (11 197,44 ha), z tego 12 tys.

¹³ Opisanie lasów ..., t. 2, s. 73–74.

¹⁴ Opisanie lasów ..., t. 2, s. 126, 131–132; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 5, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, Wł. Walewski, Warszawa 1884, s. 558; tamże, t. 9, red. B. Chlebowski, Wł. Walewski, Warszawa 1888, s. 626–627.

¹⁵ Opisanie lasów ..., t. 2, s. 168, 170, 176 i n.; Słownik geograficzny..., t. 1, Warszawa 1880, s. 195–196.

¹⁶ Opisanie lasów ..., t. 2, s. 213 i n.; t. 4, s. 23 i n.; 66 i n..

morg (6 718,46 ha) stanowiła sosna, 5 tys. olcha (2 799,36 ha), pozostałe, to przede wszystkim jesion i brzoza¹⁷.

Za przyczynę wyniszczenia lasów do połowy XIX w., Aleksander Połujański uznawał cywilizację francuską „Nim cywilizacja francuska nie zakorzeniła w kraju naszym swe zgubne nasiona, w początku bieżącego stulecia, gubernia mińska była jeszcze bardzo zamożna w lasy; ograniczone potrzeby jej mieszkańców nie nagliły do rozwoju przemysłu leśnego [...]”¹⁸. Młodsze pokolenie widziało łatwy zysk w wycinaniu lasów. Przyczynili się do tego kupcy żydowscy, to oni głównie się na tym wzbogacili.

Po 20 latach (ok. 1870 r.) drastycznie zmalał drzewostan Kurlandii z 1,5 mln ha do 644 tys. ha, przez co jej udział w lesistości Kresów zmniejszył się do ok. 5%. Zmniejszył się też stan zadrzewienia na Białorusi i Litwie, ale z uwagi na wyjątkową trzebież lasów kurlandzkich pozycje tych prowincji w stosunku do połowy XIX w. nie uległy dużym zmianom. Z uwagi na bardzo mały ubytek lasów w Rusi, udział tamtejszych guberni w zalesieniu Kresów nawet wzrósł prawie do 31% (tab. 5).

Przed I wojną światową największy ubytek lasów w stosunku do 1870 r. odnotowano na Rusi (o ¼). Na pozostałych obszarach był nieduży. W rezultacie tego w 1911 roku na Białorusi nadal znajdowała się blisko połowa lasów badanego obszaru. Nie uległ ogromnym zmianom udział Rusi i Litwy. Jedyne w Kurlandii udział w zalesieniu Kresów zmniejszył się z 9,2% do 4,7% (tab. 5).

Badając zalesienie w poszczególnych guberniach Litwy, Białorusi i Rusi należy zwrócić uwagę na niewielkie zmniejszenie zalesienia w guberni grodzieńskiej z 22,9% do 21,1% w latach 1850–1911. W tym samym okresie na Kowieńszczyźnie powierzchnia lasów skurczyła się o 6 punktów procentowych, a na Wileńszczyźnie nawet prawie o 10 (tab. 6).

Tabela 6.

Zmiany lesistości na Litwie w okresie zaborów (%)

Gubernie	Powierzchnia lasów (ok. 1850 r.)	Powierzchnia lasów (ok. 1870 r.)	Powierzchnia lasów (1911 r.)
Grodzieńska	22,9	22,4	21,1
Kowieńska	21,0	17,6	15,2
Wileńska	33,7	24,9	24,0
Litwa	26,1	21,7	20,1

Źródło: jak w wykresie 3.

Pod koniec XIX w. wystąpił duży wzrost cen na drewno w Wilnie. W 1892 r. używane do płotów „opołki” kosztowały po 3 ruble od kopy, a rok później te same, ale inaczej nazwane – „braki” (deski półczyste ze spiłowanymi końców-

¹⁷ Tamże, t. 3, Warszawa 1855, s. 14–19, 79–86, 121.

¹⁸ Opisanie lasów..., t. 2, s. 213–214.

kami), kosztowały już po 7 rubli od kopy. Winą za taki stan rzeczy obarczono kupców żydowskiego pochodzenia, którzy utrzymywali w mieście monopole na handel drzewem. Alternatywę dla dotychczasowego handlu drewnem widziano w stworzeniu konkurencji ze strony kupców-chrześcijan. W tym przypadku mieliby się tym zająć ci, co zdobyli już doświadczenie i kapitał na działalności przemysłowej w gałęzi spożywczej i mineralnej, czyli chrześcijanie-właściciele, np. gorzelni i cegielni¹⁹.

Petersburski „Kraj” z 24 marca 1893 r. informował o wyczerpaniu starych drzew w guberni wileńskiej. Dla potrzeb budowlanych Wilna zaczęto sprowadzać deski i belki z guberni mińskiej. Stare drzewa w większości splawiono do Prus, z olbrzymią stratą dla miejscowych tartaków, zmuszonych do wytwarzania produktów gorszej jakości, na które nie znaleziono nabywców zagranicą. Na potwierdzenie tak dramatycznej sytuacji przytoczono sprawę budowy obór na targowisku bydła i mostu Antokolskiego w Wilnie. Z całej bliższej i dalszej okolicy Wilna nie znaleziono odpowiedniego drzewa na budowę i magistrat miasta został zmuszony do zakupu drewna w Mińsku²⁰.

Gubernator grodzieński Michał Osorgin w 1903 roku był na polowaniu w Puszczy Białowieskiej. Już przed przyjazdem słyszał o urokach puszczy, ale rzeczywistość przeszła jego oczekiwania. Zadziwił go nie ogrom puszczy (251 tys. ha), a różnorodność fauny i flory. Jadąc drogą, podziwiał wiekowe lasy iglaste i liściaste. Cały czas przez drogę przebiegały sarny, jelenie, dziki. Często można było spotkać zuby „[...] a one nieszczególnie płoszyły się widokiem powozów”²¹.

Ziemie Białoruskie w latach 1850–1911 straciły większą powierzchnię lasów, niż Litwa, ponieważ ziemie litewskie dużo wcześniej przeżyły okres wzmożonej eksploatacji. Na Białorusi najmniej lasów ubyło z guberni mińskiej, najwięcej – w mohylewskiej i witebskiej (tab. 7). Było to związane przede wszystkim z możliwościami transportowymi. Drewno z guberni witebskiej splawiano głównie Dźwiną, a mohylewskiej – Dnieprem.

Józef Obrębski, etnolog i socjolog, w swoim opracowaniu o Polesiu, przytaczał charakterystyczną opinię białoruskiego etnografa Iwana Eremicza z początku II połowy XIX w., dotyczącą znaczenia lasu dla mieszkańców badanego obszaru i jego rabunkową eksploatację:

„Właściciele lasów wyciągają z nich tak wielkie i rozmaite korzyści, że zmierzyć ich i zliczyć niepodobna. Prawie każdy właściciel ziemski na Polesiu goni w lesie dziegieć, a szczególnie smołę, wyrabia potaż, budulcowe brusy różnej wielkości i przeznaczenia, deski, dranice, gont, klepkę, maszty okrętowe i dla statków rzecznych. [...] Wszystkie te leśne produkty albo sprzedawane są na miejscu kupcom, albo transportowane przez właścicieli bądź do Gdańska

¹⁹ „Kraj” 1893, nr 19, s. 23.

²⁰ „Kraj” 1893, nr 11, s. 21–22.

²¹ Carskaja ochota w Bełoweżskoj Puszcze, Sowetskaja Belorussija” 2002, nr 226.

i Królewca, bądź też zwłaszcza do Kremeńczuka i bezleśnych okolic Małorosji, co przysparza im w ciągu roku tyle dochodu, ile na stepie nie wydobędzie się i przez 10 lat. [...] Las jest takim źródłem bogactwa dla swojego właściciela, że nie może z nim wytrzymać konkurencji żadna ziemia, choćby w niej nawet odkryto złote pokłady. [...] Znam wielu poleskich właścicieli i kupców, którzy dzięki spekulacji produktami leśnymi w ciągu kilku lat dziesięciokrotnie powiększyli swój majątek”²².

Tabela 7.

Zmiany lesistości na Białorusi w okresie zaborów (%)

Gubernie	Powierzchnia lasów (ok. 1850 r.)	Powierzchnia lasów (ok. 1870 r.)	Powierzchnia lasów (1911 r.)
Mińska	40,4	33,3	36,0
Mohylewska	41,6	25,1	23,5
Witebska	39,8	35,0	24,9
Białoruś	40,6	31,6	30,1

Źródło: jak w wykresie 3.

Józef Obrębski, etnolog i socjolog, w swoim opracowaniu o Polesiu, przytaczał charakterystyczną opinię białoruskiego etnografa Iwana Eremicza z początku II połowy XIX w., dotyczącą znaczenia lasu dla mieszkańców badanego obszaru i jego rabunkową eksploatację:

„Właściciele lasów wyciągają z nich tak wielkie i rozmaite korzyści, że zmierzyć ich i zliczyć niepodobna. Prawie każdy właściciel ziemski na Polesiu goni w lesie dziegieć, a szczególnie smołę, wyrabia potaż, budulcowe brusy różnej wielkości i przeznaczenia, deski, dranice, gont, klepkę, maszty okrętowe i dla statków rzecznych. [...] Wszystkie te leśne produkty albo sprzedawane są na miejscu kupcom, albo transportowane przez właścicieli bądź do Gdańska i Królewca, bądź też zwłaszcza do Kremeńczuka i bezleśnych okolic Małorosji, co przysparza im w ciągu roku tyle dochodu, ile na stepie nie wydobędzie się i przez 10 lat. [...] Las jest takim źródłem bogactwa dla swojego właściciela, że nie może z nim wytrzymać konkurencji żadna ziemia, choćby w niej nawet odkryto złote pokłady. [...] Znam wielu poleskich właścicieli i kupców, którzy dzięki spekulacji produktami leśnymi w ciągu kilku lat dziesięciokrotnie powiększyli swój majątek”²³.

²² J. Obrębski, *Studia etnosocjologiczne*, t. 1, Polesie, Warszawa 2007, s. 67, cytata za I. Eremiczem.

²³ J. Obrębski, *Studia etnosocjologiczne*, t. 1, Polesie, Warszawa 2007, s. 67, cytata za I. Eremiczem.

Ogromne spustoszenia w lasach wystąpiły m.in. w guberni mińskiej, dopóki nie zaczęto stosować na szerszą skalę „ochrony leśnej”. Na Polesiu chłopci powszechnie używali siekiery a nie bardziej ekonomicznej piły. W rezultacie przy wytwarzaniu sprzętów domowych, np. ławek, stołów, skrzyń, czy łóżek – prawie połowa pnia była marnowana i nadawała się jedynie na opał. Marnotrawstwo drewna ze strony Poleszuków dotyczyło też wybierania drzewa na łuczyno, wypalania łąk pod lasem, urządzania barci dla pszczół.

Rozmiaru dewastacji drzewostanu dopełniała eksploatacja lasu ze strony kupców, którzy potrafili nie tylko wykorzystać naiwność właściciela lasu, ale i łatwowiernych chłopów, pragnących za wszelką cenę pozyskać, choć trochę gotówki.²⁴

W 1893 roku można było zobaczyć na Dźwinie nie tylko łajby ze zbożem, czy nawet parostatek, od dwóch lat kursujący po rzece, ale niezliczone, nieduże tratwy z drzewem. Płynęły z różnych dopływów i stanowiły niechlubną kontynuację tych, co przepłynęły tamtędy wiele lat wcześniej, aby dopłynąć do Rygi, a stamtąd do portów Europy zachodniej. Wyjątkowe ożywienie w handlu drewnem w basenie Dźwiny zachodniej miało miejsce w latach sześćdziesiątych XIX w. Początkowo właściciele lasów nie znali się w pełni na wartości drewna i potrafili sprzedawać je często za bezcen. Pozyskane sumy szły na podreperowanie majątku lub były trwonione na cele rozrywkowe. Z czasem, gdy „śmietanka została już zebrana”, – czyli wycięto najlepszy drzewostan, przystąpiono do bardziej racjonalnego gospodarowania lasami, dbając o jego równomierny wzrost, i kontrolowaną wycinkę. Poznano się na jego wartości tak, że kupiec nie śmiał nawet „marzyć o nabyciu lasu za bezcen”²⁵.

Na Rusi największe zmiany w zalesieniu nastąpiły na Wołyniu o 11,6 punktu procentowego, najmniejsze na Podolu o 2,6 punktu procentowego (tab. 8). Jedną z ważniejszych przyczyn zahamowania nadmiernej dewastacji lasów Podola i Kijowszczyzny musiała być większa ochrona istniejących zasobów leśnych i szukanie surowców alternatywnych dla rozwiniętego przemysłu i ogrzewania mieszkań.

Lasy Polesia Wołyńskiego w znacznej mierze zostały już wyniszczone w I połowie XIX w. Wspomina o nich podczas podróży Józef Ignacy Kraszewski. Zwraca szczególną uwagę na zaniedbane rolnictwo (uprawę roli i hodowlę zwierząt), co próbuje się zastąpić – jak opisuje – zyskami z nadmiernie eksploatowanych zasobów leśnych²⁶.

²⁴ „Kraj” 1893, nr 11, s. 22.

²⁵ „Kraj” 1893, nr 26, s. 23.

²⁶ J. I. Kraszewski, Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy, t. 1, Wilno 1840, pssim.

Tabela 8.

Zmiany lesistości na Rusi w okresie zaborów (%)

Gubernie	Powierzchnia lasów (ok. 1850 r.)	Powierzchnia lasów (ok. 1870 r.)	Powierzchnia lasów (1911 r.)
Kijowska*	21,5	22,0	15,2
Podolska	12,2	12,4	9,6
Wołyńska	37,3	33,7	25,7
Ruś*	26,0	24,6	18,3

Źródło: jak w wykresie 3.

* Razem z powiatem kijowskim, który od 1667 r. nie należał do Rzeczypospolitej.

O dużym zapotrzebowaniu na drewno i wyraźnym jego braku już w I połowie XIX w. może świadczyć wygląd domostw na Wołyniu, przytoczony przez wspomnianego już Kraszewskiego:

„Chaty na Wołyniu są czyste i porządne, chociaż po większej części budowane z drobnych drzewa kawałków i gliną polepione; lecz wybielone czysto, z przyzbą, otoczone drzewkami i płotem z ziemi i gnoju. Ten ostatni materiał wcale nie zdobi lecz w braku drzewa, z którego gdzie indziej stawiają dębowy tym, muszą go używać. W chatach słomą, a dalej w bezlesiu łądogami chwastów, kukurydzy i suszonym gnojem palą”²⁷.

W przypadku Kresów Południowo-Wschodnich Aleksander Przezdziecki chwalił wzorową administrację leśną w majątku Korosteszów na Kijowszczyźnie. Nic dziwnego, skoro na jej czele stał dużej klasy fachowiec, absolwent szkoły tarandzkiej w Saksonii. Rosło serce na widok doskonałej organizacji lasu sosnowego, rozległego na 10 kilometrów:

„Wszędzie wycięte i zasiane sekcje, i sto kilkadziesiąt tysięcy wysadzonych sosen, których równy i spieszny wzrost obiecuje las masztowy przyszłym Korosteszowym dziedzicom”. Następnie, Przezdziecki lasy Korosteszowa stawia za wzór właścicielom z Wołynia i Podola²⁸. Dobra obejmowały 38 157,7 ha i należały w XIX w. do rodziny Olizarów. Gustaw Olizar zmarł w 1865 r. Po nim dziedziczył jego syn Karol, a po śmierci Karola, Korostoszowo jak podaje *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* – „przeszło w obce ręce”²⁹.

W dobrach Antoniny na Wołyniu, które obejmowały przed I wojną światową ponad 26 tys. ha znajdowały się już w połowie XIX w. dobrze zagospodarowane lasy. Majątek należał do hr. Józefa Potockiego, polityka, podróżnika i kolekcjonera, syna Alfreda i Marii Klementyny z Sanguszków, córki księcia

²⁷ Tamże, t. 2, Wilno 1840, s. 110–111.²⁸ A. Przezdziecki, Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów, t. 1, Wilno 1841, s. 123–124.²⁹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, Wł. Walewski, t. 4, Warszawa 1883, s. 415–420.

Romana Stanisława Sanguszki zwanego „Sybirakiem”. Łącznie posiadłości Potockiego na Wołyniu sięgały 68 734,3 ha. Największe były Antoniny, następnie Piszczów (19 488,6 ha), Smolderów (13 192,4 ha), Storozów (7 647,7 ha), Jaruń (874 ha), Szytnia (561,6 ha) i najmniejszy – Pilipowicze Koreckie o pow. 310,3 ha³⁰. Tadeusz Stecki w swoim opracowaniu z 1864 r. *Wołyń, pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym*, podkreślał, że na całym Wołyniu lasy podlegają ochronie w dobrach rządowych, a z prywatnych tylko w posiadłościach książąt Sanguszków, hrabiego Potockiego i Platerów. Zwłaszcza lasy Sanguszków i Potockiego były wzorowo utrzymane i pomimo licznych fabryk nie ulegały niszczeniu. Zupełnie inaczej sytuacja wyglądała w innych prywatnych majątkach. Dało się tam zauważyć ogromne zaniedbanie, a tym samym olbrzymie marnotrawstwo³¹.

Z okazji dwudziestopięciolecia polowań grono przyjaciół zamówiło w 1909 r. u Wojciecha Kossaka obraz przedstawiający gospodarza Józefa Potockiego z ośmioma uczestnikami polowania w Antoninach (m.in. Zdzisław Tarnowski, jego brat Juliusz, Tomasz Zamoyski, Zdzisław Lubomirski) – *Polowanie par force u Józefa Potockiego w Antoninach* (ryc. 2)³². Kossak w listach do żony Marii pisał o wrażeniach z pobytu u Potockich w Antoninach. Relacjonował swoje osobiste przeżycia z polowania:

„Polowanie było straszne, jak żyję, nic podobnego nie przeżyłem. O pierwszej siedliśmy na konie, trzy godziny! galopowaliśmy za tym wściekłym jeleniem, przeszkody straszne, potem dwie godziny na zerżniętych koniach do domu po nocy. Dachowski się zwałił les quatre fers en l’air³³, zgniotło mu trąbę, cylinder. Ja szczęśliwie wszystko przebyłem, ale cudny mój koń zdycha na zapalenie płuc. Pod Tomkiem Zamoyskim jeden z najlepszych importowanych padł na ściernisku porażony atakiem serca. Tak samo pod Madejskim Markiem, rotmistrzem a sztalmajstrem tutejszym, śliczny koń Orlando padł podczas polowania. Trzy konie reprezentujące z 10 000 złr padły, bo mój biedactwo już zdaje się w agonii”³⁴.

W relacji nie ma ani jednej wzmianki dotyczącej przyrody, ale nie można się temu dziwić, z uwagi na dramatyczny opis przebiegu polowania. Za to możemy wyobrazić sobie tamtejszą przyrodę podziwiając obraz *Polowanie* (ryc. 2).

³⁰ T. Epsztein, *Polska własność...*, passim.

³¹ J. Stecki, *Wołyń*, Lwów 1864, s. 211, 294–295.

³² D. Klemantowicz, *Wojciech Kossak a ziemiaństwo zaboru rosyjskiego*, [w:] *Międzyzaborowe kontakty ziemiaństwa*, red. W. Caban, S. Wiecha, Kielce 2010, s. 323–324.

³³ Na wznak.

³⁴ W. Kossak, *Listy do żony i przyjaciół (1883–1942)*, t. 2, Lata 1908–1942, Kraków 1985, s. 42–43.

Ryc. 2. Polowanie par force u Józefa Potockiego w Antoninach. W. Kossak 1909.
Źródło: http://www.pinakoteka.zascianek.pl/Kossak_W/Images/Polowanie_par_force.jpg,
z 21.10.2010 r.

Biorąc pod uwagę własność lasów, dzieliły się na rządowe, prywatne oraz różnego rodzaju instytucji i miast. Z wyjątkiem prywatnych wszystkie pozostałe były pod opieką administracji lasów rządowych³⁵. Nadleśniczy lasów państwowych Królestwa Polskiego Antoni Auleitner pod koniec I połowy XIX w., zalecał nie tylko powszechne profesjonalne zagospodarowanie obszarów leśnych na ziemiach polskich, lecz także ich racjonalne użytkowanie na opał i w celach budowlanych. W przyszłości przewidywał nieuchronne braki tego surowca i dlatego proponował duże oszczędności, które można byłoby uzyskać dzięki:

- 1) użyciu drzewa jak najbardziej wysuszonego;
- 2) uszczelnieniu kotłów i palenisk, aby zminimalizować utratę ciepła;
- 3) budowie energooszczędnych urządzeń grzewczych;
- 4) zastępowaniu drewna węglem i torfem
- 5) zmniejszeniu strat przy wycinaniu lasów, przez zastąpienie siekiery piłą³⁶.

³⁵ Opisanie lasów..., t. 2, s. 2 i n.

³⁶ A. Auleitner, Gospodarstwo leśne czyli proste zasady hodowania, urządzania i ochrony lasów oraz korzystnego z nich użytkowania ze szczególną uwagą na lasy prywatne dla użytku właścicieli ziemskich, rządców dóbr i leśniczych, Warszawa 1845, s. 13–14.

Na zmniejszenie stanu zalesienia dawnych Kresów Wschodnich miało wpływ wiele czynników. Do najważniejszych można zaliczyć:

- 1) zapotrzebowanie na drewno w zachodniej Europie;
- 2) wyż demograficzny, zwłaszcza na Rusi, Białorusi i Litwie;
- 3) reforma rolna 1861 r.;
- 4) kryzysy w rolnictwie;
- 5) serwituty;
- 6) lekkomyślność prywatnych właścicieli majątków ziemskich;
- 7) rusyfikacja Kresów;
- 8) opanowanie handlu drzewem przez spekulantów;
- 9) niekorzystny dla Rosji traktat handlowy z Niemcami;
- 10) rozwój cukrownictwa.

Ostatni z czynników dotyczył guberni na Kresach Południowo-Wschodnich (wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej). Pod koniec XIX w. prawobrzeżna Ukraina wytwarzała 69% cukru całego Cesarstwa Rosyjskiego. Już w 1879 r. działało na tym obszarze 141 cukrowni. Na Kijowszczyźnie 75, Podolu 54, Wołyniu 12. Zatrudniały ponad 51 tys. pracowników i produkowały cukier o wartości ponad 58 mln rb. Łącznie w trzech guberniach znajdowało się ponad 50% tego typu przedsiębiorstw³⁷.

Lasy ginęły na Kresach nie tylko po to by zaspokoić wygórowane potrzeby konsumpcyjne ziemian, ale także, aby w szybkim czasie pozyskać kapitał niezbędny do dalszych inwestycji w gospodarce rolnej lub przemyśle. Julian Ursyn Niemcewicz, poeta, pisarz i właściciel majątku ziemskiego Skoki na Polesiu, wspominał obszerne lasy należące do jego ojca z czasów swojej młodości, na początku panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego „[...] pamiętam, że niedźwiedzie znajdowały się w nich czasem, lecz wkrótce, gdy zaczęto wydzieierać nowiny, karczować, pouciekały niedźwiedzie”. W miejsce starych drzew i niedźwiedzi państwo Niemcewiczowie zaczęli bogacić się dzięki zwiększeniu upraw pszenicy i wysyłaniu jej do Gdańska³⁸. Często sprzedaż lasu stawała się jedynym środkiem przed upadkiem zadłużonego majątku³⁹.

Początkowo rozwój przemysłu i kolejnictwa pochłaniał olbrzymie ilości drewna. Z czasem, dzięki rozwojowi techniki i obawom dotyczącym zahamowania industrializacji opartej głównie na surowcu pochodzącym z lasów, zaczęto

³⁷ T. Epszstein, *Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II poł. XIX w.*, Warszawa 1998, s. 21; D. Klemantowicz, W. Ziomek, *Przemysł cukrowniczy na Wołyniu w latach 1864–1914*, [w:] *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, t. 2, red. W. Puś, Łódź 2004, s. 145, tab. 2; D. Beauvois, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat, lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*, Lublin 2005, s. 674–681; O cukrownictwie zob. W. Walewski, *Cukrownictwo na Ukrainie*, „Pamiętnik Kijowski” 1963, t. 2, s. 167–194.

³⁸ J. Ursyn Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, Lipsk 1868, s. 18.

³⁹ D. Beauvois, op. cit., s. 681–682.

korzystać z innych źródeł energii (przede wszystkim węgiel). Poważnym odbiorcą drewna byli wszyscy mieszkańcy z uwagi na ogrzewanie mieszkań i przygotowywanie posiłków. Postęp techniczny w wyraźny sposób zmniejszył zużycie drewna np. na Ukrainie. Pod koniec XIX w. do przerobu 164 ton buraków potrzeba było od 12 do 15 sążni drewna, a przed powstaniem styczniovym przy podobnej ilości buraków zużywano ok. 45–48 sążni. Rozwój sieci kolejowych wpłynął na sprowadzanie węgla z Donbasu⁴⁰.

W 2008 roku ukazał się drukiem Spis polskich właścicieli ziemskich na Ukrainie w 1890/1891 roku. Został opracowany przez Tadeusza Epszteina na podstawie zachowanego materiału archiwalnego w Centralnym Historycznym Archiwum Państwowym w Kijowie. Spis zawiera wykaz polskich właścicieli ziemskich z dokładnym opisem dotyczącym usytuowania majątku, nazwiska właściciela, wielkości dóbr z podziałem na całkowitą powierzchnię majątku, powierzchnię użytków, nieużytków, gruntów ornych, łąk oraz lasów. Z uwagi na badane w niniejszym opracowaniu zagadnienie – ostatnia rubryka związana z wielkością prywatnych lasów zasługuje na bliższą analizę⁴¹.

Badając zawarte w spisie dane, warto zwrócić uwagę na całkowity brak większych lasów w majątkach ziemskich należących do Polaków na terenie guberni kijowskiej. Lasy można było zaobserwować w dobrach Polaków na Podolu, a zwłaszcza na Wołyniu, gdzie występowały jednocześnie największe skupiska leśne powyżej 10 tys. ha. Właścicielami największych lasów byli Rulikowscy (Edward i Antoni). Posiadali majątek Wysock (Wyszogrod) w powiecie rówińskim o powierzchni 39 253,5 ha. Z tego na ziemię uprawną przypadało 3 452,3 ha, a aż 91,2% (35 801,2 ha) stanowiły lasy⁴².

Ogromnymi lasami w swoich dobrach mógł się też poszczycić Michał Małyński, właściciel ponad 36 tys. majątku Bereźno w tym samym powiecie rówińskim. Obszary leśne stanowiły u Małyńskiego 86,1% powierzchni dóbr⁴³. Bardzo zbliżony udział lasów w całkowitej powierzchni majątku wystąpił w dobrach Dąbrowica (powiat rówiński) Wiktora hr Broel-Platera (87,6%)⁴⁴. Z ok. 93,4% (ponad 19 tys. ha) powierzchni zalesionej składały się dobra Biłka (Bielka, Białka) w powiecie żytomierskim Honoraty hrabiny Tyszkiewicz⁴⁵. Prawie 97% (ok. 18 tys. ha) terenów leśnych posiadała w swoich dobrach Rokitno (powiat owruc-

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ T. Epsztajn, *Polska własność ziemska na Ukrainie (gubernia kijowska, podolska i wołyńska) w 1890 r.*, Warszawa 2008.

⁴² Tamże, s. 442–443.

⁴³ Tamże, s. 434–435.

⁴⁴ Majątek Dąbrowica (Dombrowica, Dubrowica) obejmował 32 tys. ha. Tamże, s. 436–437.

⁴⁵ Tamże, s. 510–511.

ki) Amelia Rzyszczevska. Uprawa roli mogła się w tym przypadku odbywać tylko na ok. 600 ha⁴⁶.

W połowie XIX w., gdy lasy na Kresach stanowiły 33% powierzchni regionu, zalesienie np. w Królestwie Polskim wynosiło 30,4%. Dwadzieścia lat później (ok. 1870 r.) zalesienie Kresów spadło do 26,4%, a w Królestwie do 27,3%. W tym okresie lasy np. Europejskiej części Rosji obejmowały 41,6% terenu; Niemiec ponad 20%; Anglii poniżej 4%⁴⁷. Przed wybuchem I wojny światowej na Kresach był większy stan zalesienia (23,2%) niż w Królestwie (18,6%). Najważniejszą przyczyną takiej sytuacji mógł być dynamiczny rozwój przemysłu Królestwa Polskiego, gdzie w XIX w., ukształtowały się cztery duże okręgi przemysłowe: staropolski, warszawski, łódzki i sosnowiecko-częstochowski⁴⁸.

Wraz ze zmniejszającą się nieracjonalnie powierzchnią lasów ziemie polskie traciły naturalne zaplecze surowcowe, które w przyszłości mogło się przysłużyć do większego rozwoju gospodarczego, w tym przede wszystkim przemysłowego. Innym tego skutkiem były częstsze wylewy rzek i erozja gleby.

Summary

During annexation, ten provinces in the eastern region of the Republic of Poland became part of the Russian Empire. These provinces were kurlandzka, kowieńska, wileńska, grodzieńska, witebska, mińska, mohylewska, wołyńska, podolska and kijowska.

In the middle of the 19th century, forests accounted for 33% of the area of the eastern part of the Republic of Poland. At the same time, however, forests covered 30.4% of the Kingdom of Poland.

Twenty years later (1870), the area of forest in the eastern region of Republic of Poland fell to 26.4%, and in the Kingdom of Poland, to 27.3%. In the same period, forests covered 41.6% of the European part of Russia, more than 20% of Germany, and less than 4% of England.

Before the outbreak of World War I, the area of forest in the eastern area of the Republic of Poland was larger (23.2%) than that in the Kingdom of Poland

⁴⁶ Tamże, s. 432–433.

⁴⁷ Encyklopedia rolnictwa i wiadomości związek z nimi mających, J. T. Lubomirski, E. Stawiski, S. Przystański, t. 4, Warszawa, s. 1–12., pod hasłem „lasy”; J. Miklaszewski, Lasy i leśnictwo w Polsce, Warszawa 1928, s. 35; wykres 3.

⁴⁸ W. Załęski, Królestwo Polskie pod względem statystycznym, cz. 1, Warszawa 1900, s. 121, tabl. 6; Rocznik Statystyczny..., s. 1–2, 121–122; W. Puś, Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim 1870–1914, Łódź 1997, passim; D. Klemantowicz, W. Ziomek, Zarys leśnictwa Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku, [w:] Las w kulturze..., t. 5, s. 123–127.

(18.6%). The most important reason for this could be the dynamic development of industry that occurred in the Kingdom of Poland.

In the 19th century the Kingdom of Poland included four, large, industrial districts: staropolski, warszawski, łódzki i sosnowiecko-częstochowski.

Whilst the decreasing forest area reduced the natural resource base of Polish lands, it actually resulted in greater economic development, in particular in the industrial sector. However, the reduction resulted in more frequent flooding of rivers and increased soil erosion.